

Polityka społeczna wobec wyzwań i zmian zachodzących we współczesnym świecie

pod redakcją Michała Kubiaka

Gdańsk 2014

Recenzenci:

prof. dr hab. **Julian Auleytner**

dr hab. **Agnieszka Kasińska-Metryka** – prof. UJK

Copyright© by Polskie Towarzystwo Polityki Społecznej

Copyright© by Uniwersytet Gdański

Copyright© by UTH Radom (Wydawnictwo 2014)

ISBN 978-83-7351-434-8

Wyd. I

Katarzyna Kamińska-Moczyło
Uniwersytet Gdański

Zmiany zachodzące w modelach rodziny w wybranych państwach Unii Europejskiej – przykład Republiki Federalnej Niemiec i Łotwy

Wprowadzenie

Od kiedy wprowadzono pojęcie *polityka rodzinna*, toczą się dyskusje na temat tego, jaki związek ludzi powinno się uznać za rodzinę. Choć do niedawna trudno byłoby polemizować z najbardziej popularnymi definicjami, w których za rodzinę uznawano związek małżeński dwojga osób różnej płci wychowujących potomstwo, obecnie pojęcie to, choć uważane było za *constans* w rozważaniach o rodzinie, nie odzwierciedla już jedynego najbardziej popularnego modelu rodziny w wielu państwach Europy Zachodniej. Rozdział traktuje o wybranych państwach Unii Europejskiej, w których obserwowana jest zmniejszająca się liczba zawieranych małżeństw, zwiększająca liczba rozwodów i zauważany spadek płodności poniżej poziomu wymiany. Zmieniają się także modele rodziny, które dominują w społeczeństwie. Zamierzeniem opracowania nie jest jednak próba wymienienia wszystkich modeli rodziny jakie przedstawione są w literaturze przedmiotu, lecz sprawdzenie, które z modeli znalazły najbardziej podatny grunt do rozwoju w danym państwie. W artykule dokonano analizy popularnych modeli rodziny w Republice Federalnej Niemiec oraz na Łotwie. Dobór państw wynika z chęci porównania czy tendencje w państwie funkcjonującym w przestrzeni UE od dawna i w państwie stosunkowo nowym w strukturach Unii są podobne czy też nie.

Na przestrzeni ostatniego półwiecza wyraźnie widać, jak zmieniał się stosunek państw i obywateli do postrzegania zjawisk i procesów zachodzących w sferze *podstawowej grupy społecznej, na której opiera się całe społeczeństwo*⁶²⁸. Po II wojnie światowej oczekiwano, iż kobiety wrócą do tradycyjnej roli jaka została im wyznaczona przez społeczeństwo na przestrzeni wieków – do roli żony, matki, opiekunki tzw. domowego ogniska. Było to jednak o tyle trudne, iż podczas wojny panie zasilaly szeregi pracowników, wypełniając lukę, jaka powstała na rynku pracy po zwerbowaniu mężczyzn do wojska. Zaczęły decydować o sobie w większym niż dotąd stopniu, zarabiać pieniądze i samodzielnie rozstrzygać na co je przeznaczą. Rzeczywistość powojenna jawiła się mniej atrakcyjna – standardowa rodzina lat pięćdziesiątych XX w. opierała się na zarobkach mężczyzny-głowy rodziny, hołdowaniu zasadom i wartościom preferowanym przez większość społeczeństwa. Najbardziej jaskrawym odzwierciedleniem próby powrotu do stosunków panujących w tradycyjnym modelu rodziny funkcjonującym przed II wojną światową

⁶²⁸ Z. Tyszka, *Rodzina w świecie współczesnym – jej znaczenie dla jednostki i społeczeństwa*, [w:] *Pedagogika społeczna*, (red.) T. Pilch, I. Leparczyk, Warszawa 1995, s. 137.

było życie rodzin w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej. Prosperita gospodarcza, stabilne rządy, odprężenie na linii USA – Rosja, te wszystkie elementy sprzyjały próbom ponownego wtłoczenia obywateli w wypracowany model rodziny. W modelu tym mężczyznę uważano za jedynego żywiciela rodziny, kobietę zaś za predystynowaną do spełniania tradycyjnej roli kobiety-matki, która nie pracuje zawodowo, lecz zajmuje się domem. Mężczyzna lat pięćdziesiątych XX w. wywalczył sobie jednak prawo do odchodzenia od wizerunku statecznego ojca rodziny, na rzecz głowy rodziny, która korzysta z uroków życia i rozrywek proponowanych poza domem. Zmieniła się hierarchia wartości społecznych, co pozwoliło na wykształcenie się w kolejnych dziesięcioleciach odmiennego od dotychczasowego stylu życia. Nowe ruchy społeczne lat sześćdziesiątych widoczne były już nie tylko w USA, lecz objęły państwa Europy Zachodniej, które jeszcze dekadę wcześniej mozolnie wychodziły ze zniszczeń powojennych. Kult dążenia do niezależności, braku obowiązków, nieprzejmowania się konwenansami, niezgody na narzucanie autorytetów, wpłynął na radykalne zmiany, które zaszły w państwach Europy Zachodniej na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w. Pojawiły się nowe ideologie, które dostrzegały jak bardzo zróżnicowane jest społeczeństwo, jak wiele różnorodnych form wspólnego funkcjonowania ludzi istnieje poza regulacjami uznawanymi dotąd przez państwa za jedyne słuszne.

Wydaje się, iż ten trend respektowania odmienności, zapoczątkowany w latach sześćdziesiątych XX w. do dzisiaj wpływa na chęć rozszerzania definicji pojęcia „rodzina”⁶²⁹. Rodzina może być niepełna, zastępcza, zrekonstruowana, patchworkowa, do alternatywnych modeli rodziny współcześnie zalicza się także najróżniejsze związki nieformalne, takie jak choćby jak kohabitacyjne, różnopłciowe i jednopłciowe. W literaturze spotykamy się także z określeniami typu „single”, „dink-sowi”, „układy seniorów”, „układy przyjacielskie”, którym nadaje się status „quasi-rodzin”. Nie można też nie dostrzegać zjawiska pojawiania się rodzin wizytowych czy macierzyństwa na odległość oraz związków opartych na więzi emocjonalnej, które jednak nie polegają na wspólnym prowadzeniu gospodarstwa domowego (model *living apart together*)⁶³⁰. Zwrócenie uwagi na wszelką różnorodność związków, w które wchodzi osoby nie zainteresowane zawieraniem formalnych więzi, jest niewątpliwie zadaniem niełatwym. Bardzo trudno też jest dociec jakie motywy kierują ludźmi i powodują, iż wybierają oni taki a nie inny sposób funkcjonowania. Należy przy tym zauważyć, że nie ma jednakowych tendencji we wszystkich choćby państwach Unii Europejskiej – np. w porównaniu z Polską, single na Zachodzie Europy są znacznie bardziej liczną grupą społeczną. Największą liczbą jednoosobowych gospodarstw domowych charakteryzują się kraje nor-

⁶²⁹ Szerzej np. *Współczesne wyzwania polityki społecznej wobec rodziny*, (red.) A. Kubów, J. Szczepaniak (red.), Wrocław 2010.

⁶³⁰ Patrz np.: A. Kwak, *Rodzina w dobie przemian. Małżeństwo i kohabitacja*, Warszawa 2005, L. Kocik, *Wzory małżeństwa i rodziny*, Kraków 2002, K. Slany, *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*, Kraków 2006.

dyckie, na przykład Dania, w której prawie 46% ludności to tzw. single. W Polsce nadal popularny jest tradycyjny model rodziny i małżeństwa zakłada się, w porównaniu z państwami Europy Zachodniej, w bardzo młodym wieku⁶³¹. Łotwa należy do państw preferujących światopogląd zbliżony do polskiego. Odmienna sytuacja występuje w Republice Federalnej Niemiec, która w niniejszym opracowaniu posłuży za jeden z przykładów dynamicznych zmian zachodzących w modelach rodziny.

1. Polityka rodzinna w Niemczech

Mimo iż Republika Federalna Niemiec należy do państw deklarujących silne przywiązanie do tradycyjnego modelu rodziny, w którym występuje pojęcie „główny żywiciel rodziny”, to jednak zmieniło się postrzeganie kto owym żywicielem jest. Obecnie bowiem w literaturze niemieckojęzycznej nie kładzie się nacisku na płć, lecz wspomina o modelu z „zatrudnioną osobą dorosłą” niezależnie od płci. Wprowadzona przez uregulowania państwowe możliwość korzystania z rozbudowanego systemu świadczeń rodzinnych, przy jednoczesnym odchodzeniu od koncepcji państwa *welfare-state*, dodatkowo wpłynęła na wzrost aktywności niemieckich kobiet w życiu zawodowym, zmieniła świadomość społeczną co do roli jaką odgrywa ojciec w wychowywaniu dzieci oraz usprawniła proces akceptacji zmian zachodzących w modelach rodziny⁶³². W Niemczech widoczna jest obecnie elastyczność w formułowaniu i dostosowywaniu się instrumentów polityki prorodzinnej państwa w zależności od zmieniających się struktur w jakich funkcjonują obywatele. W raporcie pt. *Moderne Familien – neue Politik: Ziele, Strategien und Handlungsebenen einer nachhaltigen Familienpolitik. Impulspapier zur Familienpolitik im Rahmen der Demografiestrategie der Bundesregierung 2013*, przygotowanym dla Rządu Federalnego Republiki Federalnej Niemiec, zwraca się uwagę, iż rodzina to już nie organizm działający zgodnie z wytycznymi instytucjonalnymi i zapisami zawartymi w prawie, lecz każda wspólnota rodziców i dzieci, która założona została, by wzajemnie się wspierać i brać za siebie odpowiedzialność. Jak postulują autorzy raportu, adresatami polityki rodzinnej powinny być także osoby, które chcą założyć rodzinę. Należy zapewnić im odpowiednie warunki socjalne, które zachęcą je do wytrwania w tej decyzji i wdrożenie jej w życie⁶³³. Zwraca się

⁶³¹ Polskie kobiety w momencie zamążpójścia mają średnio nieco ponad 25 lat, mężczyźni zaś nieco powyżej 29. Raport Kancelarii Rady Ministrów, K. Szafraniec, *Młodzi 2011*, Warszawa 2011, s. 192.

⁶³² F. Oschmiansky, J. Kühl, *Das Ende des Ernährermodells*, <http://www.bpb.de/politik/innenpolitik/arbeitsmarktpolitik/55097/ernaehrermodell> (dostęp: 22.02.2014).

⁶³³ N.F. Schneider, M. Bujard, C. Henry-Huthmacher, T. Mayer, J. Possinger, M. Speich, *Moderne Familien – neue Politik: Ziele, Strategien und Handlungsebenen einer nachhaltigen Familienpolitik. Impulspapier zur Familienpolitik im Rahmen der Demografiestrategie der Bundesregierung, 2013*, Bonn 2013, s. 3.

uwagę, iż rodziny zakładane są obecnie później, co powinno mieć pozytywny wpływ na ich stabilność. Okazuje się jednak, iż nie są one bardziej trwale niż rodziny zakładane kiedyś w duchu tradycyjnego modelu rodziny. Wspólnoty są teraz bardziej kruche, na co nie bez wpływu są różne warianty tworzonych ognisk domowych. Zwiększenie różnorodności form rodziny jest w RFN akceptowane społecznie w znacznym stopniu, a zmiany zachodzące w mentalności społeczeństwa, objawiające się wzrostem poparcia dla modeli rodziny innych niż tradycyjny, przedstawia tabela 1.

Tabela 1. Ewolucja Pojęcia rodzina w Republice Federalnej Niemiec w latach 2010-2012 respondenci udzielali odpowiedzi na pytanie: Co rozumiesz pod pojęciem rodziny?

	2010	2012
małżeństwo z dziećmi	97 %	97 %
rodzina trzypokoleniowa	68 %	82 %
para żyjąca bez zawarcia związku małżeńskiego z dziećmi	53 %	71 %
osoby samotne z dziećmi	40 %	58 %
para homoseksualna z dziećmi mieszkająca w stałej wspólnocie	-	42 %
małżeństwo bez dzieci	30 %	34 %
para żyjąca bez zawarcia związku małżeńskiego bez dzieci	12 %	17 %
para homoseksualna bez dzieci mieszkająca w stałej wspólnocie	8 %	12 %

Źródło: tabela na podstawie wykresu dostępnego na stronie <http://de.statista.com/statistik/daten/studie/254069/umfrage/familienbegriff-in-der-bevoelkerung/>, (dostęp: 21.02.2014)

Jak wynika z danych zawartych w tabeli, definicje odnoszące się do tradycyjnych modeli rodziny, czy to opisujące rodzinę jako małżeństwo z dziećmi, czy jako rodzinę wielopokoleniową, niezmiennie przodują wśród udzielanych odpowiedzi pozytywnych na pytanie czym rodzina jest. Prawie 100% respondentów uważa, że rodzina to małżeństwo z dziećmi, wzrosła także świadomość tego, iż w otoczeniu funkcjonują rodziny wielopokoleniowe. Aż o 18% zwiększył się odsetek badanych, którzy postanowili za rodzinę uważać osoby samotnie wychowujące dzieci. To bardzo istotne, ponieważ wskazuje na dostrzeżenie przez społeczeństwo niemieckie problemu rozwodów i funkcjonowania dzieci w rodzinach niepełnych. Po raz pierwszy w badaniu pojawiło się pytanie o to czy para homoseksualna wychowująca dzieci, mieszkająca w stałej wspólnocie, jest rodziną⁶³⁴. W omawianym dociekaniu, przeprowadzonym w 2012 roku, 42% badanych odpowiedziało twierdząco – związki homoseksualne, w których wychowywane są dzieci, są rodziną. Związki homoseksualne nie posiadające dziećmi dla 12% respondentów także stanowią rodzinę.

⁶³⁴ Od 2001 r. w Niemczech można zawierać zarejestrowane związki partnerskie osób tej samej płci. Ustawa reguluje prawa i obowiązki partnerów względem siebie, zasady przyjmowania wspólnego nazwiska i sprawy spadkowe.

Coraz bardziej powszechne postrzeżenie przez niemieckie społeczeństwo stałych związków pozamałżeńskich, niezależnie od płci, za wspólnoty tożsame rodzinom, nie pozostało bez wpływu na niemieckiego ustawodawcę. 27 czerwca 2013 roku Bundestag przyjął zmiany do ustawy o podatku dochodowym. Zgodnie ze zmienionymi zasadami przepisy o podatku dochodowym stosowane do małżonków i małżeństw będą miały zastosowanie do partnerów życiowych i partnerstwa. Ewolucja systemu podatkowego jest konsekwencją orzeczenia Federalnego Trybunału Konstytucyjnego, w którym stwierdza się, że zarejestrowane związki partnerskie traktowane muszą być na równi z małżeństwami i odnosi się do stosowania wspólnego opodatkowania partnerów (świadczenie nazywane *Ehegattensplitting*)⁶³⁵.

Znacząco zwiększył się i odsetek badanych, którzy uważają, że para z dziećmi, żyjąca bez zawarcia związku małżeńskiego, jest rodziną. I choć wydawać by się mogło, iż najmniej odporne na dynamiczne i nie zawsze pożądane zmiany są jednostki, które nie żyją w stałych związkach, co prowadzić może do rozpadu takiej relacji, to jednak takie związki są coraz chętniej wybierane przez obywateli Niemiec. Założenie, iż związki nieformalne powinny borykać się w większym stopniu z brakiem poczucia bezpieczeństwa, odczuwać mniejsze wsparcie – wynikające z funkcjonowania w relacjach nieformalnych z najbliższymi, czy też rościć pretensje do państwa, iż nie otrzymują wsparcia analogicznego do rodzin sformalizowanych, w RFN coraz rzadziej ma rację bytu, czego dowodem jest choćby wspomniane już orzecznictwo Federalnego trybunału Konstytucyjnego. Z uwagi na coraz szerszy wachlarz świadczeń przysługujących związkom partnerskim, pod względem prawnym coraz bardziej przypominają one małżeństwa.

Opisywane w literaturze przedmiotu tradycyjne modele rodziny, traktowanie ich z największą uwagą, przypisywanie im misji, jaką uważano, iż tylko rodzina spełniać potrafi, zaczynają wyglądać nieaktualnie w odniesieniu do społeczeństwa niemieckiego. Rodzina – w jej zwyczajowo przyjętym kształcie – ustępuje pola związkom niesformalizowanym. Tradycyjny model rodziny, nie wspominając już naturalnie o modelu wielopokoleniowym, lecz nuklearnym, staje się coraz rzadziej wybieranym, uchodzącym za mniej atrakcyjny, stylem życia. Analizując sytuację związków nieformalnych w RFN można odnieść wrażenie, iż zaciera się różnica w traktowaniu formalnym i prawnym małżeństw i związków niemałżeńskich. W 2011 roku mniej niż połowa (49,1%) Niemców mieszkała w rodzinie, 29,1% w związkach partnerskich bez dzieci, a 21,8% żyło samotnie⁶³⁶. Wynikiem zacho-

⁶³⁵ Orzeczenie Federalnego Trybunału Konstytucyjnego z dnia 07.05.2013 (17/13870) było kolejnym zrównującym prawa związków nieformalnych i małżeństw. Źródło: Bundestag, Komunikat z 27.06.2013 oraz <http://www.steuertipps.de/kinder-familie-ehe/hochzeit-partnerschaft/ehgattensplitting-fuer-eingetragene-lebenspartnerschaften-beschlossen>, (dostęp: 22.02.2014).

⁶³⁶ Dane liczbowe za: *Zahlen und Fakten. Die soziale Situation in Deutschland. Lebensformen*, <http://www.bpb.de/nachschlagen/zahlen-und-fakten/soziale-situation-in-deutschland/147370/themengrafik-lebensformen>, (dostęp: 22.02.2014).

dających w społeczeństwie zmian jest wychowywanie się prawie jednej trzeciej rodzących się dzieci w związkach nieformalnych, a jednej piątej w rodzinie niepełnej, najczęściej składającej się z matki i dziecka⁶³⁷.

Jak wynika z powyżej przytoczonych danych, zawartych w tabeli 1, najmniejszy procent respondentów uważa za rodzinę małżeństwa bez dzieci i bezdzietne pary nieformalne. O ile jednak 34% przyznaje status rodziny bezdzietnemu małżeństwu, to poparcie dla bezdzietnych związków nieformalnych – niezależnie od tego jakiej płci są partnerzy żyjący w związku – zostało zaledwie odpowiednio przez 17 i 12% badanych uznane za rodzinę.

Profesor Norbert F. Schneider podkreśla, że w prowadzonej obecnie w niemieckiej przestrzeni publicznej dyskusji społeczno-politycznej wyznaczyć można trzy różne stanowiska na temat tego czym rodzina jest. „Pierwsze stanowisko bardzo koncentruje się na małżeństwie: rodzina jest tylko tam, gdzie małżonkowie mieszkają razem w gospodarstwie domowym. Zawarcia związku małżeńskiego jest podstawą do założenia rodziny, z tej perspektywy posiadanie dzieci nie jest absolutnie konieczne. Bezdzietne małżeństwo uważa się za rodzinę, natomiast małżeństwa z dziećmi nieślubnymi – nie. Drugie stanowisko w centrum uwagi stawia rodzicielstwo. Rodzina jest wspólnotą współodpowiedzialności między rodzicami a dziećmi oraz między dziećmi i rodzicami. Albo, bardziej zwięźle wyrażając: rodzina jest wszędzie tam, gdzie są dzieci. Zawarcie związku małżeńskiego i wspólnota gospodarstwa domowego dla rodziny nie są zatem już dłużej konstytutywne. Tak więc jest to szersza koncepcja rodziny, nastawiona głównie na relację rodzic-dziecko. Trzecie stanowisko jest jeszcze bardziej otwarte i bazuje na życiowych związkach solidarnościowych. Rodziną jest więc jest każda solidarnościowa wspólnota między dwoma lub więcej osobami, utworzona na określony czas. Wobec tego zawarcie małżeństwa czy posiadanie dzieci nie mają znaczenia. To stanowisko wciąż jest w Niemczech niewiele znaczące. W Szwecji, Danii i Francji wprowadzono stosowne instytucje prawne”⁶³⁸.

Problemom związanym ze zmianami zachodzącymi w tradycyjnych modelach rodziny poświęca się coraz więcej uwagi w polityce niemieckiej, co szczególnie widoczne było przed ostatnimi wyborami parlamentarnymi – przeprowadzonymi we wrześniu 2013 roku. Relewantne partie polityczne: Unia Chrześcijańsko-Demokratyczna (*ChristlichDemokratische Union Deutschlands*) w sojuszu z siostrzaną CSU – Unią Chrześcijańsko-Społeczną (*Christlich-Soziale Union*), po wygranych wyborach, stanęły przed niełatwym zadaniem skonstruowania koalicji.

⁶³⁷ K. Kamińska-Moczyło, *Polityka rodzinna w hasłach programowych relewantnych partii politycznych Republiki Federalnej Niemiec*, [w:] *Umędzynarodowienie polskiej polityki społecznej – aspekty globalne i europejskie*, (red.) K. Głębicka, M. Kubiak, Gdańsk 2013, s. 303-316.

⁶³⁸ Cytat za: N.F. Schneider, *Was ist Familie? Eine Frage von hoher gesellschaftspolitischer Relevanz*, <http://www.bpb.de/politik/grundfragen/deutsche-verhaeltnisse-eine-sozialkunde/138023/was-ist-familie>, (dostęp: 22.01.2014), tłumaczenie własne.

Stworzenie koalicji minimalnie zwycięskiej okazało się niemożliwe z uwagi na rozkład mandatów. Po raz kolejny w XXI w. powołano więc do życia tzw. wielką koalicję, składającą się ze wspomnianej już koalicji wyborczej CDU-CSU oraz Socjaldemokratycznej Partii Niemiec (SPD, *Sozialdemokratische Partei Deutschlands*). Porozumienie niełatwe, przede wszystkim z uwagi na odmiennosc programów partii, które umiejscowić można na różnych biegunach osi polaryzacji. Zważywszy jednak, iż poprzednia wielka koalicja, składająca się z tych samych podmiotów politycznych, przetrwała całą wyznaczoną kalendarzem wyborczym kadencję, wydaje się, że i tym razem powołanie tego samego tandemu nie wpłynie na jakość sprawowanych rządów ujemnie. Wyznacznikiem zachowań każdej z wymienionych partii politycznych jest odmienna ideologia, od chrześcijańsko-demokratycznej wpisanej w nurt zachowań CDU i CSU, po socjaldemokratyczną SPD. Życie polityczne w Niemczech rządzi się jednak własnymi prawami, a najlepszym gwarantem stabilności jest wysoka partycypacja obywateli Niemiec w życiu politycznym oraz dbałość klasy politycznej o akceptację jej działań.

Odzwierciedleniem respektowania wyrażanych opinii obywateli na temat modeli życia, postrzegania rodziny, są przedstawiane w programach koalicjantów hasła. SPD – zauważa, że obok tradycyjnej rodziny: małżeństwo-dziecko, funkcjonują rodziny składające się z biorących za siebie odpowiedzialność ludzi. Z kolei CDU-CSU, do niedawna stojące na straży poglądu, iż rodzina to małżeństwo z dziećmi, również dostrzega zachodzące zmiany. Choć koalicja ta nie należy do zbyt liberalnej, to coraz częściej w swoich hasłach programowych odnosi się do respektowania wszystkich pojawiających się form współistnienia ludzi, którzy zakładają trwałe związki niezależnie od jego prawnego umocowania.

Zmian zachodzących w nastawieniu do instytucji małżeństwa w Niemczech nie da się nie zauważyć. W tabeli 2 przedstawione zostały liczby, z których wynika, iż w RFN zawieranych jest coraz mniej małżeństw, a liczba rozwodów zwiększa się. W latach 2007-2011 zmalała co prawda liczba rozwodów w stosunku do 2003 r., lecz zauważyć należy, że jednocześnie, w stosunku choćby do roku 1999, znacząco zmalała liczba zawieranych małżeństw.

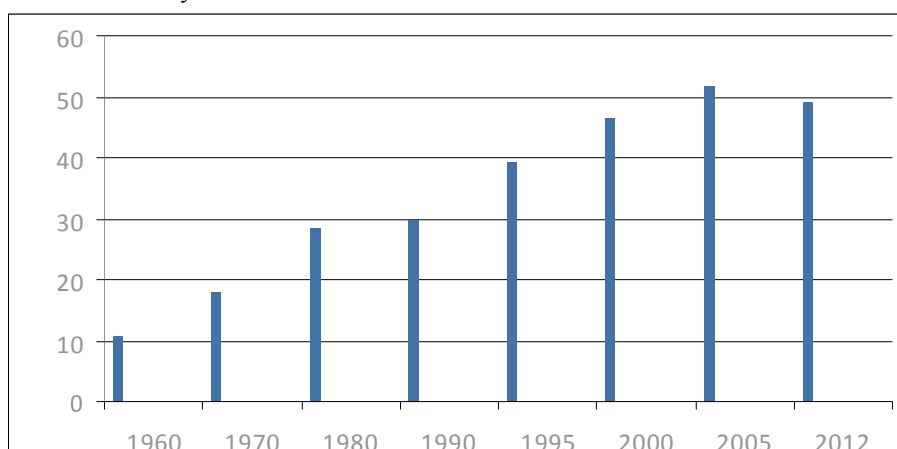
Tabela 2. Liczba zawartych małżeństw i orzeczonych rozwodów w RFN w latach 1999-2012

Rok				
1992				
1999				
2003				
2007				
2011				

Źródło: Federalny Urząd Statystyczny, <https://www.destatis.de>, (dostęp: 24.02.2014)

Jak wynika z kolejnych danych przedstawianych przez niemiecki Federalny Urząd Statystyczny, w 2012 r. rozwiódło się w Niemczech około 179 100 małżeństw, czyli o 4,5% mniej niż w 2011 roku. Średni czas trwania małżeństwa rozwiedzionych w 2012 roku, to 14 lat i 7 miesięcy. Dwadzieścia lat wcześniej średni czas trwania małżeństw wynosił 11 lat i 6 miesięcy⁶³⁹. Można zatem wyciągnąć nieco dyskusyjny wniosek, że co prawda późniejsze zawieranie małżeństw wpłynęło korzystnie na długość ich trwania, jednak i tak przed rozwodami owych małżeństw nie uchroniło. Wykres 1 przedstawia ilość rozwiązywanych małżeństw w RFN.

Wykres 1. Liczba rozwodów w RFN w latach 1960-2012

Źródło: Federalny Urząd Statystyczny, <https://www.destatis.de>, (dostęp: 23.03.2014)

W 2012 roku w Niemczech wnioski rozwodowe w większości przypadków składały kobiety – 53%, mężczyźni – 40%. Wspólne złożenie wniosków o rozwód dotyczyło 8% par. Przyszli rozwodnicy najczęściej najpierw przez rok żyli w separacji. Prawie połowa małżeństw, która rozwiódła się w 2012 roku, miała dzieci poniżej 18 roku życia. Jak wynika z danych statystycznych, w sumie około 143 000 dzieci zostało dotkniętych rozwodem rodziców⁶⁴⁰. Od 1996 roku zmniejsza się jednak liczba małżeństw posiadających dzieci, a na w miarę stałym poziomie pozostaje liczba małżeństw bezdzietnych. Dane te zawarto w tabeli 3.

⁶³⁹ Federalny Urząd Statystyczny, Komunikat prasowy Nr 253 z 30.07.2013, https://www.destatis.de/DE/PresseService/Presse/Pressemitteilungen/2013/07/PD13_253_12631.html, (dostęp: 22.02.2014).

⁶⁴⁰ Dane z komunikatu prasowego Nr 253 Federalnego Urzędu Statystycznego z 30.07.2013, *Niemcy: rozwiedzione małżeństwa i liczba dzieci tym dotkniętych*, https://www.destatis.de/DE/PresseService/Presse/Pressemitteilungen/2013/07/PD13_253_12631.html, (dostęp: 22.03.2014).

Tabela 3. Liczba małżeństw posiadających dzieci i małżeństw bezdzietnych w latach 1996-2012

Rok	Liczba małżeństw w tysiącach	
	posiadająca dzieci	bez dzieci
1996	10 408	9 182
1997	10 299	9 318
1998	10 135	9 406
1999	9 987	9 492
2000	9 855	9 600
2001	9 655	9 703
2002	9 558	9 748
2003	9 395	9 790
2004	9 249	9 847
2005	9 230	9 673
2006	8 989	9 681
2007	8 884	9 807
2008	8 653	9 809
2009	8 471	9 841
2010	8 316	9 854
2011	8 172	9 839
2012	8 058	9 934

Źródło: Federalny Urząd Statystyczny,

<http://de.statista.com/statistik/daten/studie/2153/umfrage/anzahl-der-ehopaare-mit-und-ohne-kinder-in-deutschland-seit-1996/>, (dostęp: 22.02.2014)

Jak wynika z zestawienia przedstawionego w tabeli 3, maleje liczba małżeństw wychowujących dzieci. W literaturze zwraca się także uwagę na to, iż wzrasta liczba osób samotnie dzieci wychowujących. Jest to forma rodziny, która zaczyna występować w RFN coraz częściej. „Obecnie w Niemczech, z około 8,2 mln rodzin z małoletnimi dziećmi, blisko 20% stanowią samotne matki lub ojcowie. W okresie od 1996 do 2010 roku liczba osób samotnie wychowujących dzieci wzrosła z 1,3 mln do 1,6 mln. Łączna liczba rodzin z małoletnimi dziećmi w tym samym przedziale czasowym zmniejszyła się jednak z 9,4 miliona do 8,2 miliona. To pokazuje nieproporcjonalny wzrost liczby rodziców samotnie wychowujących dzieci”⁶⁴¹. Najczęściej samotnym rodzicem jest matka. Choć państwo zapewnia rodzinom niepełnym wsparcie i zagrożenie wykluczeniem społecznym dla osób samotnie wychowujących dzieci jest w RFN zminimalizowane, to jednak nie jest to optymalna z form rodziny.

⁶⁴¹ Por. np.: M. Kühnlein, *Alleinerziehende Familienernährerinnen und Familienernährer – Zeit für ein neues Leitbild*, [w:] Die Bundeszentrale für gesundheitliche Aufklärung (BZgA), *Forum Sexualaufklärung und Familienplanung*, Köln 2011, s. 8-10.

Choć, co wynika z tabeli 1 zawartej w niniejszym tekście, w Niemczech wzrasta poparcie dla alternatywnych wobec małżeństwa modeli rodziny, to jednak liczba nowo zawieranych małżeństw – co wynika z danych w tabeli 2 – utrzymuje się na dość stałym poziomie. Liczba rozwodów, która od lat sześćdziesiątych XX w. wzrastała, w połowie pierwszego dziesięciolecia XXI w. osiągając wskaźnik najwyższy, nieco zmalała i ustabilizowała się na określonym poziomie – dane przedstawione na wykresie 1. Obywatele Niemiec zawierają obecnie związki małżeńskie później, małżeństwa trwają dłużej niż jeszcze dwadzieścia lat temu. Coraz mniej jest jednak małżeństw posiadających dzieci, z kolei na w miarę stałym poziomie pozostaje liczba małżeństw, które dzieci nie wychowują. Wydaje się zatem, że w społeczeństwie niemieckim wykształciła się następująca tendencja: są określone grupy, które preferują zakładanie rodziny poparte formalnym dokumentem świadczącym o zawarciu małżeństwa, oraz grupy, które żyją w alternatywnych modelach rodziny, stopniowo zyskując coraz większą akceptację społeczną dla takiego sposobu na życie. Zawarcie związku małżeńskiego nie wynika tylko i wyłącznie z chęci posiadania potomstwa, dane statystyczne dowodzą, iż w Niemczech liczba małżeństw bez dzieci jest w miarę stała. Z dostępnych faktów wysnuć można wnioski, iż na zmniejszającą się liczbę małżeństw wpływ może mieć nie tylko generalnie malejąca liczba urodzeń w RFN, lecz także zmiany zachodzące w modelu rodziny. Coraz częściej bowiem niemieckie dzieci wychowywane są przez samotnych rodziców, głównie samotne matki.

2. Polityka rodzinna na Łotwie

Na Łotwie dominuje z kolei model rodziny z jednym dzieckiem. W 61,8% gospodarstw domowych wychowuje się tylko jedno dziecko w wieku poniżej 18 lat, przy czym średnia ta w państwach Unii Europejskiej wynosi 51%. 41% dzieci na Łotwie to jedynacy, 39% ma brata lub siostrę, a w rodzinach wielodzietnych wychowuje się 20% dzieci⁶⁴². Sondaż badania opinii publicznej wskazuje, iż Łotysze za idealny uważają model rodziny z dwojgiem dzieci, podkreślają jednakże także to, że w obecnej sytuacji gospodarczej i politycznej na Łotwie bardzo utrudnione jest wychowywanie przez rodziny większej liczby dzieci.

Tabela 4. Poparcie dla modeli rodziny z różną liczbą dzieci na Łotwie wyniki badań sondażowych Biedrība „Papardeszieds”/Stowarzyszenia „Kwiat paproci”

	Model rodziny z jednym dzieckiem	Model rodziny z dwojgiem dzieci	Model rodziny z trojgiem dzieci
kobiety	12%	53%	23%
mężczyźni	14%	48%	21%

Źródło: „Diena”: Sestdiena, *Latvijādominēvienabērnaģimenesmodelis*, dz. cyt.

⁶⁴² „Diena”: Sestdiena, *Latvijādominēvienabērnaģimenesmodelis*, <http://www.diena.lv/dienas-zurnali/sestdiena/latvija-domine-viena-berna-gimenes-modelis-13988853>, (dostęp: 22.02.2014).

Demografowie łotewscy zwracają uwagę, iż największym problemem na Łotwie jest spadek liczby ludności. Populacja zmniejszyła się o 13%, z 2,2 mln osób do 2,0 mln w ciągu 11 lat, między 2000 a 2011 rokiem⁶⁴³, co jest wynikiem niżu demograficznego oraz fali emigracji. Obecnie niedecydowanie się przez rodzinę na posiadanie drugiego dziecka jest normą. Głównym powodem powstrzymywania się od decyzji o powiększeniu rodziny jest niestabilna sytuacja materialna rodzin oraz fakt, że państwo nie prowadzi kompetentnej polityki rodzinnej. Łotwa wyróżnia się na tle państw Unii Europejskiej jednym z najwyższych wskaźników wychowywania dzieci przez samotne matki – wychowuje się tak 23% dzieci⁶⁴⁴. Przypomnijmy, iż zgodnie z tym, o czym wspomniano już w artykule, w Niemczech samotni rodzice stanowią grupę około 20%. Tak więc odsetek dzieci wychowywanych przez jedno z rodziców jest na Łotwie spory, a formy wsparcia rodzin niepełnych, nie tak dobrze funkcjonujące jak w RFN. Łotewskie Ministerstwo Opieki Społecznej (Labklājības ministrija, LM), po analizie raportu „Charakterystyka dzieci ubogich rodzin” przeprowadzonego przez pracownię SIA GfK Custom Research Baltic, zapowiedziało, iż wynikające z raportu wnioski zostaną wzięte pod uwagę podczas opracowywania systemu pomocy społecznej ukierunkowanego na zmniejszanie ubóstwa wśród dzieci. LM uznał za konieczne opracowanie szczególnych zasad wspierania rodzin samotnych rodziców. Najbardziej narażone na dotknięcie ubóstwem są bowiem dzieci wychowujące się w rodzinach niepełnych, aż 39% wszystkich rodzin o niskim dochodzie, to rodziny, w których dzieci wychowują się tylko z jednym rodzicem⁶⁴⁵.

Jak wynika z danych statystycznych, średni procent zawieranych małżeństw na Łotwie był nieco – 0,1% – wyższy od średniej odnoszącej się do 27 państw Unii Europejskiej. Liczba rozwodów wyższa od średniej unijnej była już jednak o 0,6%. Generalnie – w tabeli 5 przedstawiono, celem porównania, wybrane państwa regionu Morza Bałtyckiego. Odsetek rozwodów w państwach nazywanych w literaturze mianem „państw bałtyckich” był wyższy niż średnia unijna. Na Litwie na przykład, przy takiej samej liczbie zawieranych małżeństw jak w Polsce, odsetek rozwodów był dwukrotnie wyższy. W omawianej w niniejszym artykule Łotwie, w porównaniu z RFN, zawierano więcej małżeństw, ale i orzekano więcej rozwodów.

⁶⁴³ *Latvia struggles with demographic disaster*, <http://www.france24.com/en/20120522-latvia-emigration-population-brain-drain-economy>, (dostęp: 02.09.2013).

⁶⁴⁴ Dane Eurostatu zaczerpnięte ze stron dziennika łotewskiego „Diena”: *Sestdiena, Latvijā dominē vienabērņa ģimenes modelis*, dz. cyt.

⁶⁴⁵ *Ž. Hāka, Latvijā lielākoties visnabadzīgākās ir ģimenes, kurās bērnu audzināviens vecāks*, <http://www.db.lv/citas-zinas/latvija-lielakoties-visnabadzigakas-ir-gimenes-kuras-bernu-audzina-viens-vecaks-408549>, (dostęp: 03.03.2014).

Tabela 5. Małżeństwa i rozwody w wybranych państwach Unii Europejskiej w latach 2000-2009 (średnia wartość na 1000 osób)

Źródło: Eurostat: Online-Datenbank: Eheschließungen, Scheidungen, <http://www.stat.ec/e/34272>, (dostęp: 22.03.2014)

Sytuacja par małżeńskich na Łotwie zmieniała się w czasach kryzysów – i tego na początku XXI w. i tego, który miał miejsce ostatnio. Po 2008 roku, w okresie zapaści gospodarczej i recesji, w latach 2009-2010, zawierano mniej związków małżeńskich, spadła także liczba rozwodów. W 2011 roku liczba rozwodów wzrosła o 68,4% w porównaniu z 2010 rokiem⁶⁴⁶, a liczba małżeństw w przeliczeniu na 1 000 mieszkańców wynosiła 5,5, rozwodów zaś – 3,6. W 2012 roku zawarto na Łotwie o 4,5% więcej małżeństw niż rok wcześniej, nie zwiększyła się jednak liczba rozwodów, zmalała o 12% w stosunku do roku 2011⁶⁴⁷.

⁶⁴⁶ Być może jest to efekt wprowadzenia na początku 2011 r. nowelizacji ustawy Prawo o notariacie, która umożliwia przeprowadzanie rozwodów u notariusza i przyspiesza decyzję o rozwiązaniu małżeństwa.

⁶⁴⁷ Dane liczbowe dane z informatora Latvijas Statistika, DEMOGRĀFISKĀS STATISTIKAS GALVENIE RĀDĪTĀJI 2012.GADĀ, http://www.csb.gov.lv/sites/default/files/nr_11_demografiskas_statistikas_galvenie_raditaji_2012_13_00_lv.pdf (dostęp: 22.03.2014).

Tabela 6. Małżeństwa i rozwody na Łotwie w latach 2000-2012

	Łączna liczba zawartych małżeństw	Łączna liczba rozwodów	Liczba rozwodów na 1000 małżeństw
2000	9 211	6 134	666
2001	9 258	5 740	620
2002	9 738	5 952	611
2003	9 989	4 828	483
2004	10 370	5 271	508
2005	12 544	6 341	506
2006	14 616	7 249	496
2007	15 486	7 403	478
2008	12 946	6 214	480
2009	9 925	5 099	514
2010	9 290	4 930	531
2011	10 760	8 302	772
2012	11 244	7 311	650

Źródło: na podstawie danych ze strony: Iedzīvotāji un sociālie procesi, Ikgadējais statistikas dati, Iedzīvotāji, Iedzīvotāji - noslēgtās un šķirtās laulības, http://www.csb.gov.lv/sites/default/files/publikacijas/nr_14_sievietes_un_viriesi_latvija_13_00_lv_en.pdf, s. 12 oraz stron Latvijas Statistika, http://data.csb.gov.lv/Table.aspx?layout=tableViewLayout1&px_tableid=IL0010.px&px_path=Sociala_Ikgad%20statistikas%20dati_Iedz%20abvot%2081ji_Iedz%20abvot%2081ji%20D%20Nosl%20gt%2081s%20un%20c5%a1%20b7irt%2081s%20laul%20abbas&px_language=lv&px_db=Sociala&rxid=09cbdcf-2334-4466-bdf7-0051bad1dec4, (dostęp: 21.02.2014)

Zapewne wpływ na liczbę rozwodów powinien mieć i wiek osób, które zawierają małżeństwo. Średni wiek łotewskich kobiet i mężczyzn wstępujących w związki małżeńskie przedstawiono w tabeli 7.

2000	26,9	24,9
2004	27,8	25,6
2008	28,8	26,7
2010	29,4	27,4
2012	30,1	28,0

Źródło: dane z informatora Latvijas Statistika, DEMOGRĀFISKĀS STATISTIKAS GALVENIE RĀDĪTĀJI 2012.GADĀ, dz. cyt., (dostęp: 22.02.2014)

Jak wynika z danych zawartych w powyższej tabeli, wiek osób zawierających pierwszy związek małżeński na Łotwie stopniowo podwyższa się. W 2012 roku kobiety miały średnio 28 lat, a mężczyźni przekraczali 30. rok życia. Zwiększanie się średniej wieku nowożeńców nie wpływa jednak znacząco na trwałość małżeństw – dane z ostatnich lat obrazują tendencję wzrostową orzekanych rozwodów.

Tabela 8. Liczba zawartych małżeństw i orzeczonych rozwodów na Łotwie w latach 2000-2012 (małżeństwa i rozwody na 1 000 mieszkańców)

	Liczba zawartych małżeństw na 1 000 mieszkańców	Liczba rozwodów na 1 000 mieszkańców
2000	3,9	2,6
2001	4,0	2,5
2002	4,2	2,6
2003	4,4	2,1
2004	4,6	2,3
2005	5,6	2,8
2006	6,6	3,3
2007	7,0	3,4
2008	5,9	2,9
2009	4,6	2,4
2010	4,4	2,4
2011	5,2	4,0
2012	5,5	3,6

Źródło, dane ze strony Latvijas Statistika,

http://www.csb.gov.lv/sites/default/files/nr_11_demografiskas_statistikas_galvenie_raditaji_2012_13_00_lv.pdf (dostęp: 22.02.2014)

Mimo iż w ostatnich latach na Łotwie wzrastała liczba zawieranych małżeństw, mimo, iż wiek małżonków jest coraz wyższy, co mogłoby mieć wpływ na trwałość związków, to jednak liczba rozwodów wzrasta. Wydaje się, że wpływ na taki stan rzeczy mają czynniki występujące jako tendencja w całej Europie – coraz więcej osób nie chce brać na siebie odpowiedzialności za związek, jeśli ten nie spełnia oczekiwań. Chęć do trwania w nieudanym związku, w imię zasad, religii czy dla dzieci, jest coraz rzadsza. Innymi kwestiami są sukcesywny spadek dochodów rodzin łotewskich oraz wzrastające zobowiązania podatkowe na rzecz państwa, które to elementy widoczne są od 2009 roku. Znacząco – średnio o 11% – zmalała pomoc państwa kierowana do młodych małżeństw oraz osób będących rodzicami⁶⁴⁸. W literaturze łotewskiej zwraca się uwagę na fakt, iż państwo, poprzez swoją nierozważną politykę, wspiera ideę posiadania jednego dziecka lub też w ogóle bezdzietności. Na największe wsparcie mogą bowiem liczyć rodzice, którzy po

⁶⁴⁸ „Demogrāfijas ultimāta” prasību īstenošana uzlabotū ģimeņu stāvokli Latvijā,

<http://www.focus.lv/dzive/attiecibas-un-gimene/demografijas-ultimata-prasibu-istenosana-uzlabotu-gimenu-stavokli-latvija>, (dostęp: 22.03.2014).

pojawieniu się dziecka na świecie pozostają z nim w domu, nie pracując. Niewiele jednak rodzin stać na to, aby jedno z małżonków/partnerów pozostawało bez dochodów. Coraz więcej zatem rodzin nie decyduje się na kolejne dziecko lub rezygnuje z prokreacji całkowicie.

Zmieniające się modele rodziny na Łotwie – choćby coraz większy odsetek dzieci wychowujących się w rodzinie z jednym z rodziców, malejąca liczba dzieci w życiu rodzin – nie wpłynęły jednak na zmiany w światopoglądzie Łotyszki na temat tego, które ze związków na pewno rodzinami nie są. Na uznanie praw związków tworzonych przez osoby tej samej płci na Łotwie nie ma zgody społecznej⁶⁴⁹. W Konstytucji Łotwy, w artykule 110, zapisano, iż „Państwo chroni i wspiera małżeństwo – związek pomiędzy mężczyzną i kobietą, rodzinę, prawa rodziców i dziecka”⁶⁵⁰. Jest to zapis wprowadzony do Konstytucji zmianą z 15 grudnia 2005 roku. Zgodnie z raportem Agencji Praw Podstawowych Unii Europejskiej, w wielu państwach Europy Środkowo-Wschodniej, w tym na Łotwie, realizowana jest tzw. „Strategia niewidzialności” w stosunku do gejów i lesbijek⁶⁵¹.

Podsumowanie

Przeobrażanie się modeli rodziny współcześnie związane jest z dynamicznymi zmianami zachodzącymi w całym systemie relacji społecznych. Kierunki zmian wyznaczone są przez dążenia osób żyjących w danym państwie oraz politykę przez to państwo prowadzoną. Poszukiwanie punktów zbieżnych między niepokojącymi wskaźnikami demograficznymi, chęciami realizowania własnych potrzeb przez jednostki, a powinnościami wynikającymi z funkcjonowania państwa, nie jest łatwe. W różnych kulturach różnie podchodzi się do funkcji wynikających ze współistnienia z grupą ludzi określaną mianem rodziny. Jak podkreśla się w literaturze, są kultury indywidualistyczne, w których nacisk położony będzie na rozwój samodzielności, skupianie się na podejmowaniu decyzji w oparciu o tylko indywidualne potrzeby, bez zbędnego oglądania się na obowiązki, które być może powinniśmy wypełniać w stosunku do najbliższych. W kulturach kolektywistycznych z kolei, życie własne zdeterminowane jest byciem lojalnym wobec rodziny, często bardzo szeroko pojmowanej. Familizm, to określenie, które służy podkreśleniu takiego modelu życia, w którym życie jednostki podporządkowane jest potrzebom rodziny,

⁶⁴⁹ U. Bongartz, *Streit um Homosexualität in Lettland: Rigas Stadträte warnen vor Sodom und Gomorra*, <http://www.lettische-presseschau.de/politik/lettland/536-streit-um-homosexualitaet-in-lettland-rigas-stadtraete-warnen-vor-sodom-und-gomorra>, (dostęp: 23.03.2014).

⁶⁵⁰ Konstytucja Łotwy uchwalona na Zgromadzeniu Ustawodawczym 15 lutego 1922 roku i wprowadzona w życie 7 listopada 1922 roku (z późniejszymi zmianami z 15 października 1998 r.), tekst dostępny na stronie Biblioteki Sejmowej, http://bs.sejm.gov.pl/F?func=find-b&request=000000291&find_code=SYS&local_base=TEK01, (dostęp: 22.03.2014).

⁶⁵¹ *Der lange Weg zur Gleichheit in Europa*, <http://www.zeit.de/gesellschaft/2013-02/gleichberechtigung-homosexuelle-europa/seite-2>, (dostęp) 23.03.2014.

marginalizując, a nawet eliminując indywidualne potrzeby jej członków. Z przytoczonych w niniejszym artykule danych, z analizy sytuacji, która występuje w RFN oraz na Łotwie, wynika, iż indywidualizm cechuje obie kultury. W obu przypadkach rodzinie przypisuje się ważną rolę, nie wpływa to jednak na niezwiększanie się liczby dzieci wychowywanych poza małżeństwem, która w obu państwach jest znacząca. Większą tolerancją cieszyć się będą związki jedнопłciowe w Niemczech, na Łotwie bowiem zgody na nie nie ma. Dynamicznie zachodzące zmiany znajdują zatem swoje odzwierciedlenie w życiu codziennym toczącym się w obu państwach, z taką różnicą, iż na Łotwie udawać się będzie, że część modeli rodziny nie występuje.

Bibliografia

- Auleytner J., *Polityka społeczna w Polsce i na świecie*, Warszawa 2012.
- Kamińska-Moczyło K., *Polityka rodzinna w hasłach programowych relewantnych partii politycznych Republiki Federalnej Niemiec*, [w:] *Umieędzynarodowienie polskiej polityki społecznej – aspekty globalne i europejskie*, (red.) K. Głębicka, M. Kubiak, Gdańsk 2013.
- Kocik L., *Wzory małżeństwa i rodziny*, Kraków 2002.
- Kubów A., Szczepaniak J. (red.), *Współczesne wyzwania polityki społecznej wobec rodziny*, Wrocław 2010.
- Kühnlein M., *Alleinerziehende Familiernährerinnen und Familiernährer – Zeit für ein neues Leitbild*, [w:] *Die Bundeszentrale für gesundheitliche Aufklärung (BZgA), Forum Sexualaufklärung und Familienplanung*, Köln 2011.
- Kwak A., *Rodzina w dobie przemian. Małżeństwo i kohabitacja*, Warszawa 2005.
- Raport Kancelarii Rady Ministrów, K. Szafraniec, *Młodzi 2011*, Warszawa 2011.
- Slany K., *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*, Kraków 2006.
- Spread P., *Support-Bargaining, Economics and Society: A Social Species*, Routledge, e-book 2012.
- Tyszka Z., *Rodzina w świecie współczesnym – jej znaczenie dla jednostki i społeczeństwa*, [w:] *Pedagogika społeczna*, (red.) T. Pilch, I. Leparczyk, Warszawa 1995.

Źródła internetowe:

- Bundestag, Komunikat z 27.06.2013, <http://www.steuertipps.de/kinder-familie-ehe/hochzeit-partnerschaft/ehgattensplitting-fuer-eingetragene-lebenspartnerschaften-beschlossen>;
- Bongartz U., *Streit um Homosexualität in Lettland: Rigas Stadträte warnen vor Sodom und Gomorra*, <http://www.lettische-presseschau.de/politik/lettland/536-streit-um-homosexualitaet-in-lettland-rigas-stadtraete-warnen-vor-sodom-und-gomorra>;

- „Die Zeit“, *Der lange Weg zur Gleichheit in Europa*,
<http://www.zeit.de/gesellschaft/2013-02/gleichberechtigung-homosexuelle-europa/seite-2>;
- „Diena”, Sestdiena,
Latvijādominēvienabērnaģimenesmodelis, <http://www.diena.lv/dienas-zurnali/sestdiena/latvija-domine-viena-berna-gimenes-modelis-13988853>;
- „Focus“, „*Demogrāfijasultimāta*”
prasībuīstenošanauzlabotūģimeņustāvokliLatvijā,
<http://www.focus.lv/dzive/attiecibas-un-gimene/demografijas-ultima-prasibu-istenosana-uzlabotu-gimenu-stavokli-latvija>;
- Federalny Urząd Statystyczny Niemiec, Komunikat prasowy Nr 253 z 30.07.2013,
Niemcy: rozwiedzione małżeństwa i liczba dzieci tym dotkniętych,
https://www.destatis.de/DE/PresseService/Presse/Pressemitteilungen/2013/07/PD13_253_12631.html;
- Hāka Ž., *Latvijālielākotiesvisnabadzīgākāsirģimenes, kurāsbērnuaudzinaviensvecāks*, <http://www.db.lv/citas-zinas/latvija-lielakoties-visnabadzigakas-ir-gimenes-kuras-bernu-audzina-viens-vecaks-408549>;
- Latvia struggles with demographic disaster*,
<http://www.france24.com/en/20120522-latvia-emigration-population-brain-drain-economy>;
- Łotewski Urząd Statystyczny, Latvijas Statistika, DEMOGRĀFISKĀS
 STATISTIKAS GALVENIE RĀDĪTĀJI 2012.GADĀ,
http://www.csb.gov.lv/sites/default/files/nr_11_demografiskas_statistikas_galvenie_raditaji_2012_13_00_lv.pdf;
- Oschmiansky F., Kühl J., *Das Ende des Ernährermodells*,
<http://www.bpb.de/politik/innenpolitik/arbeitsmarktpolitik/55097/ernaehrermოდell>;
- Schneider N.F., Bujard M., Henry-Huthmacher C., Mayer T., Possinger J., Speich M., *Moderne Familien – neue Politik: Ziele, Strategien und Handlungsebenen einer nachhaltigen Familienpolitik. Impulspapier zur Familienpolitik im Rahmen der Demografiestrategie der Bundesregierung, 2013*, Bonn 2013;
- Schneider N.F., *Was ist Familie? Eine Frage von hoher gesellschaftspolitischer Relevanz*, <http://www.bpb.de/politik/grundfragen/deutsche-verhaeltnisse-eine-sozialkunde/138023/was-ist-familie>;
- Zahlen und Fakten. Die soziale Situation in Deutschland. Lebensformen*,
<http://www.bpb.de/nachschlagen/zahlen-und-fakten/soziale-situation-in-deutschland/147370/themengrafik-lebensformen>.